

“QIYOMAT”(CH.AYTMATOV) ROMANIDA INSON MA'NAVIY-AXLOQIY FOJIASINING BADIY TALQINI

Sh.Abdugapparova

TDO“TAU tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17379548>

Tayanch tushunchalar: “Qiyomat”, Avdiy, iymon, giyohvandlik, manqurtizm, ijtimoiy tuzum, vijdon, ezgulik, yovuzlik.

Annotasiya: Ushbu maqolada Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romanida bir qator obrazlarning ma’naviy-axloqiy fojiasining sub’ektiv va ob’ektiv omillari, asar personajlarining qismati orqali tahlilga tortilgan.

Jahon adabiyoti yangi asrga qadam qo’yishi bilan badiiyat olamida inson ruhiyatini anglash, ma’naviy dunyosini ochib berish, bashariyat uchun umumiy bo’lgan dolzarb muammolarni qaysidir yo’sinda yechimini topishga bo’lgan intilishlar kuchaydi. Ayni shu intilishlarning in’ikosi sifatida adabiyot namoyandalari tomonidan qator adabiy- badiiy asarlar yaratildi. Ana shunday badiiy yaratishlar sirasiga Xalqni xalq, millatni millat, insonni inson sifatida saqlab qoluvchi birgina tuyg’u bu – vijdon. Qachonki har bir urayotgan yurakda vijdon tuyg’usi uyg’oq bo’lsa, iymon mustahkam bo’ladi. O’zi, atrofidaqilar, butun jamiyatning qayg’usini o’z qayg’usi deb biladi, quvonchidan quvonadi. O’z asarlari qahramonlarini mana shunday pok vijdon, mustahkam iymon bilan badiiy tasvirlashni o’z oldiga maqsad qilib qo’ygan va har bir asarida bir- biridan murakkab vaziyatlar orqali shaxsni, jamiyatni, millatni qalb ko’zini ochishga intilgan Chingiz Aytmatov “Qiyomat” romanida ham ana shu mumumbashariy tuyg’uning zavol bilmas tuynuklariga qo’l soldi, desak mubolag’a bo’lmaydi. Roman bugungi kunda tabiat-jamiyat-inson-iymon o’rtasidagi o’zaro munosabatlarning keskinlashuvi oqibatida iymon-e’tiqod sustligi, ma’naviy manqurtlik, giyohvandlik, tabiatga bo’lgan mislsiz shafqatsizlik kabi yechimi kishini chuqur o’yga toldiruvchi umumbashariy muammolarga bag’ishlangan. Roman ezgulik va yovuzlik, iymon- e’tiqod, pok vijdon va vijdotsizlik kabi tuyg’ularning azaliy kurashiga bag’ishlanadi. “Qiyomat” romanini o’qigan har bir insonning ko’z o’ngida fojiali lahzalar qayta-qayta gavdalanadi. Chingiz Aytmatov shunday degan edi: “Xorijdagi ko’plab uchrashuvlarda menga savol berishadi: sotsialistik san’at va adabiyotda fojia bo’lishi mumkinmi? Bu savolning o’zida qandaydir shubha yashiringan. Aftidan, ular bizning adabiyotimiz tragediya janridan butunlay yiroq, qolaversa, bu haqda tushunchamiz ham yo’q, deb o’ylaydilar. Agar rostdan ham shunday bo’lganida edi, fojeadan ajralganimiz adabiyot, badiiy adabiyot va san’atning eng bitmas-tuganmas manbasidan ajralish degani bo’lar edi. Tragediya janri bizga begona emas... Tragediya yordamida hayotning serqirraligini, zamonaviylikimizning murakkab va mahobatli qirralarini ochib berishga harakat qilaman”¹. “Qiyomat”da esa bu g’oya ayniqsa serqirra va teran tarzda gavdalanadi. Romandagi falsafiy g’oyalar o’quvchida faol ichki munosabatni uyg’otishga, uni ma’naviy safarbar etishga, chinakam insoniy qadriyatlarini himoya qilishga qaratilgan. Roman qahramonlarining hayotga, tabiatga munosabati, fikrlari, falsafiy qarashlari, o’xshash taqdirlari, zamon bilan uyg’unligi – bularning

¹ Айтматов Ч. Желаю, чтобы вы стали учеными в науке // Ленинчил жаш. 212 1986. – 25 февр. на кирг. яз.

barchasi o'quvchini hayajonlantirmay qolmaydi. Asar borliqning mazmun-mohiyati, hayotimizga yot bo'lgan "hayotda hamma narsa sotiladi, hamma narsani sotib olish mumkin" falsafasi, insonning tabiiy rivojlanishiga behisob zarar yetkazuvchi axloqsizlikka qarshi murosasiz kurash haqida fikr yuritishga asos beradi. Tabiat, jamiyat, odamlar farovonligi uchun vijdonli mehnat haqida, quvonch, baxt va erkinlik uchun yaratilgan inson zoti haqida. Darhaqiqat, yozuvchi sovet adabiyotida birinchi marta bugungi yoshlar o'rtasida ijtimoiy kasallikka aylanib borayotgan giyohvandlik muammosiga chuqur to'xtalib, jamoatchilikni unga qarshi kurashishga chaqirar ekan, yadro tahdidi haqida ham bong uradi. Bu butun insoniyat hayotini qip-qizil bo'ron buluti kabi o'rab oladi. Romanning falsafiy ma'nosi keng talqin qilish imkoniyatidan dalolat beradi, har bir tasvir va detallar ramziy bo'lib, bir emas, ko'p ma'nolarni o'z ichiga oladi. Romanda bir qancha syujet va kompozitsion yo'nalishlar mavjud: Avdiy Kallistratov, Bo'ston Urkunchayevning shaxsiy taqdiri; xunta olomoni, giyohvandlar; Bo'rilar oilasining taqdiri asarning mustaqil ko'rinadigan qismlaridir. Biroq, shunga qaramay, ular bir-biriga bog'langan holda, qo'yilgan muammolarning umumiyliigi bilan bir-biri bilan chambarchas bog'lanib, ma'lum bir yaxlitlikni tashkil qiladi. Hech bo'lmaganda shunday xarakterli tafsilot: roman qahramonlarining har biri o'z hayotiy pozitsiyasiga ega, o'z g'oyasini amalga oshirishda g'azablangan qat'iyatlilik, qahramon undan voz kechmaydi. Roman qahramonlari o'z g'oyasi uchun murosasiz, shafqatsiz kurash olib boradilar. Avdiy Kallistratov va narkoman, xunta, Iso va Pontiy Pilat, oltinchi va yettinchi Bo'ston Urkunchayev va Bozorbay, Qo'chqorboyevlarning hayoti va xatti-harakatlariga qarashlar murosasiz. Ularning g'oyalari va hayotiy tushunchalarining bir-biriga to'g'ri kelmasligi to'qnashuvlar manbai, hatto o'lim oldida ham iroda, qat'iyat va bag'rikenglik sinovidir. Kim g'alaba qozonadi? Kim kim tomonda?!

Avdiy Kallistratov xristian dinining vakili. Unga jamiyatga integratsiyalashuvi qiyin, chunki u ikkita bir-birini istisno qiluvchi dunyoqarash: din va ilmiy ateizm changalida. Bir tomondan, u Qodir Tangrining yangi shakli g'oyasiga qo'rqinchli yorqin umidini yo'qotmaydi, u o'z g'oyasining timsoliga ishonadi. Ammo boshqa tomondan, u diniy jihatdan passiv emas va harakat qiladi jamiyatni salbiy hodisalardan tozalash uchun faol kurashchi. Avdiy Kallistratov ishonch hosil qilgan qurol - bu insonning ma'naviy olamiga bo'lgan muqarrar ishonchidir, uning o'zi uni to'g'ri yo'lga olib borishga qodir. Giyohvandlarni, uning fikricha, kuch yoki tahdid bilan emas, balki giyohvand moddalarning inson tanasi va ongiga yetkazadigan zararini tushuntirish orqali tarbiyalash kerak. Ana shu olinadigan o'simlik mamlakatning Yevropa mintaqalariga qanday kirib borishini bilmoqchi bo'lgan Avdiy Markaziy Osiyoga maxsus sayohat qiladi. Grishan boshchiligidagi giyohvandlar bilan yuzma-yuz kelib, bu og'ir xastalikni davolash butunlay inson ongi va irodasiga bog'liqligini so'z bilan va amalda isbotlashga harakat qiladi: "bu yil Lyonka ikkinchi marta nashaga ketyapti. O'zi ham nashavandlikka o'rganib qolganga o'xshaydi. Qarang, endigina o'n oltiga kirgan bola, hali o'n gulidan bir guli ochilmagan... Avdiy Kallistratov bu achinarli gaplarni eshitarkan, yuragi juda ezildi, yig'lamoqdan beri bo'ldi. Nashavandlik borgan sari o'z komiga ko'proq navqiron yosh yigitlarni tortib ketyapti. Tezroq bu hodisaning mohiyatini ochib, avra-astarini ag'darib

tashlamasa bo'lmaydi. Avdiyning eng katta maqsadi hozir shu".² Avdiy oddiy odam emas, balki "ruhiy uyg'otuvchi" timsoli bo'lib, jamiyatning eng og'riqli nuqtalarini ko'tarib chiqqan vijdon sohibi sifatida tasvirlanadi. Uning narkomaniya balosiga qarshi kurashi bir insonning emas, balki butun jamiyatning ma'naviy qutqaruvchisi bo'lish istagini ko'rsatadi. Jamiyatdagi adolatsizlik, zo'ravonlik va befarqlikka qarshi chiqadi. Lyonka va Petruvani bunga ishontirishga harakat qiladi: "Mana, qaranglar, bolalar! — Avdiy yuk xaltani boshi uzra ko'tarib silkitdi.— Mana shuning ichida biz odamlarning boshini yeydigan, ofat va qiron keltiradigan og'u olib ketyapmiz. Yengil pulga uchgan siz choparlar, sen, Petr, sen, Maxach, sen Lyonya, sen, Kolya, shunday qilyapsizlar! Grishanni gapirib o'tirmasak ham bo'ladi. Uning kimligini o'zingiz yaxshi bilasiz!

— Shoshma, shoshma, Avdiy! Qani, tasadduq, xaltani menga ber-chi! — unga tomon yurdi Petruva.

— Nari tur! — itardi uni Avdiy.— Yaqinlashma! O'zim bilaman bu odamlar boshiga bitgan baloni qanday yo'qotishni.

Shundan so'ng Avdiy hali choparlarning hushi o'ziga kelmay, yuk xaltaning chizimchasini tortib yechdi-da, vagon eshigidan nashalarni tashqariga socha boshladi. Ancha-munchagina giyoh terilgan ekan, nashaning sarg'imtil-ko'k yaproqlari va gullari temir yo'l bo'ylab xuddi kuzgi barglar kabi parokanda to'zib uchdi. Yuzlab, minglab jaraq-jaraq pullar havoga suvurilmoqda edi! Qandaydir bir zum choparlar Avdiyga anqayib, shamday qotib qoldilar.

— Ko'rdinglarmi! — qichqirdi Avdiy va yuk xaltani xam tashqariga otdi.— Ana endi sizlar ham shunday qilinglar! So'ng birgalikda tavba qilamiz, Xudoning shifoati va mag'firatiga sazonor bulamiz! Bo'linglar, Lyonka, Petr! La'nati nashalaringizni to'kinglar, qutulinglar shu yaramasdan!"³. Lyonya, Petruva, Maxach kabi bolalar nasha savdosiga qo'shilib ketishida ularning o'z irodalari sustligi, halol mehnatga intilmasligi sabab bo'ladi. Oson pulga uchish va lazzatparastlik ularni fojiaga yetaklaydi. Yoshlarning diniy-ma'naviy qadriyatlarini unutib, vijdonini boy berishi, o'z shaxsiy tanlovlarini noto'g'ri amalga oshirishlari ularning subyektiv tomondan yana bir karra ojizligini ko'rsatsa, ijtimoiy muhitning ma'naviy bo'shligi, jamiyatning umumiy loqaydligi, odamlarning bir-biriga befarqligi va moddiy manfaat ustuvorligi yoshlar ongida "pul – maqsad" tushunchasini shakllantiradi. Oilaviy muhit zaifligi, ota-onalarning tarbiyadagi mas'uliyatsizligi, bola qismatining e'tibordan chetda qolishi, jamiyatdagi inqiroz, davrning byurokratik tizimi, adolatni yo'qotgan sud-tergov organlari yoshlarning buzilishiga to'siq qo'ymasligi yoshlarni jinoyat yo'lga kirishga imkon yaratadi. Avdiy hali voyaga yetib ulgurmagani bolalar o'z qilayotgan qilmishlarining tub mohiyatini anglab yetmayotgan bo'lsalarda, ularning o'z hayotiy qarorlarini qabul qilishdagi zaifligini inobatga olib, shunday ayanchli qismatlarining ob'ektiv omillari sanalgan jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy tuzumning ma'lum bir kamchiliklarini ochiqlashga, ushbu kamchiliklar girdobida xazon bo'layotgan nechalab ming yoshlarning fojiviy taqdirini o'zgartirishga intiladi. Yuk poyezdidagi sahnada Grishan va Avdiyning qarashlari ochiq sinovdan o'tkaziladi: "Avdiy Grishan choparlarga nasha chekishga ijozat berib, o'ziga bir tomosha ko'rsatmoqchi bo'lganligini anglardi. Ko'rib

² Айтматов Ч. Қиёмат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.100.

³ Айтматов Ч. Қиёмат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.180.

qo'y, qanday bo'larkin? Mening kuchim nimada ekanligini bildingmi? Sening yuksak intilishlaring bu battarinlik oldida qanchalar ojiz ekanligini endi tushundingmi? Garchi Avdiy o'zini ularning qilg'iliklari bilan ishim yo'q deganday ko'rsatayotgan bo'lsa-da, lekin ichida Grishanga hech narsani qarshi qo'yolmayotganidan, ojizligidan qat'iy o'kindi. Choparlarni Grishanning ta'siridan qutqarish uchun amalda nima qilsa bo'ladi, axir."⁴ Aytmatov bu qarama-qarshilik orqali insonning fojiviy qismatini faqatgina shaxsiy zaiflik bilan izohlash mumkin emasligini ko'rsatadi. Shaxsning ichki dunyosi va tashqi ijtimoiy muhit bir-birini to'ldirib, ma'naviy inqirozni yuzaga keltiradi. Shu bois Avdiyning chaqiriqlari jamiyatni uyg'otishga qaratilgan bo'lsa-da, uning o'zi ham jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi.

O'linga mahkum bo'lgan Avdiy o'z fikriga sodiq qoladi. Ustozning yorug' qiyofasi uning ongida mangu yashab, qalbida olov alangalaydi, umid bilan oziqlantiradi, buyuk maqsad sari chorlaydi, ertangi kunning yorug'ligiga ishontiradi. Shuning uchun Avdiy Jalpoq-Soz bekatida politsiya qo'lga tushib qolgan eski tanishlari Petruxa, Lyonka, Maxachdan voz kecha olmaydi. Bu yerda o'zining buzilmas g'oyasini hayotda gavdalantirish uchun u hatto ular bilan sud majlisida o'tirishga tayyorligini ko'ramiz: "Avdiy Kallistratov og'irligini dam u oyog'iga, dam bu oyog'iga solib, ketishga shoshilmasdi.

— Sen o'rtoq leytenantning so'zlarini eshitdingmi?— shu paytga-cha allaqanday kog'ozlarni to'ldirish bilan mashg'ul militsioner o'rtaga tushdi.— Esing borida jo'na. Rahmat deginu chiqib ketaver.

— Sizda manavi eshikning kaliti bormi?— deb so'radi Avdiy temir eshikning osig'lik qulfini ko'rsatib.

— Senga nima? Bor, albatta,— deb javob berdi leytenant Avdiyning nega shunday deb so'rganligini tushunolmay.

— Unda oching eshikni,— dedi Avdiy.

— Yana nima xohlaydilar? E, kimsan o'zing!— tutaqib ketdi leytenant.— Joningdan to'ydingmi!

Men seni!

— Ana-ana! Meni darhol panjaraga tashlashingizni so'rayman. Joyim o'sha yerda!— Avdiyning chehrasi lovullab yonar, yana uning qattiq jazavasi tutgandi. Vagonda nashani tashqariga sohib tashlaganda xuddi mana shunday bo'lgan edi.— Meni qamoqqa olishlari va sud qilishlarini talab etaman!— deb qichqirardi Avdiy.— Men ham mana shu adashgan badbaxtlarning biriman! Dunyo razolat va yaramasliklarga to'lib ketdi! Xuddi ular kabi men ham javobgarman. Men ham nasha yiqqanman. Eshikni oching. Men ular bilan birga o'tiray. Sudda ular tasdiqlashadi aybim borligini! Gunohlarimizga tavba qilamiz, dilimiz pok bo'ladi..."⁵

Romanda hayot qanday voqea-hodisalar uyg'unligida tasvirlangan. Avdiyga, uning taqdiri «Olti va yettinchi» balladasi g'oyasi bilan birga ekanligini payqash mumkin. Pushkin muzeyida qayta-qayta eshitilgan kuy uni yana o'qigan hikoyasiga qaytaradi: "Soatimga qararkanman, men sevgan Pushkin muzeyidagi kontsert hali-zamon

⁴ Айтматов Ч. Қиёмат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.178.

⁵ Айтматов Ч. Қиёмат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б. 252.

tugaydi-ku, deb yuragim orziqardi. O'shanda men tag'in Qozon vokzaliga, butunlay boshqa olam, butunlay boshqa hayot ichiga qaytaman. Dunyo bino bo'libdiki, bu halovatsiz hayot yugur-yugurlar o'pqonida va buqalamun tentirashlar ichida beqaror evriladi, evrilaveradi, unda ilohiy qo'shiqlar yo'q, ularga o'rin ham yo'q... Biroq xuddi shu boisdan men o'sha yerda bo'lmog'im farz..."⁶

Olti, yovuzlik olib keladi va ettinchisi, bu yovuzlikni to'xtatish uchun ular bilan birga o'lishga majbur bo'ladi ... Buyuk Ustoz va Muqaddas Sevgidan bitmas-tuganmas va g'ayrioddiy kuch oladigan ettinchi Sandroning ichki dunyolari qanchalik uyg'undur. Ettinchisi haqidagi hikoyada bo'lgani kabi, Grishanning oltita yordamchisi va Ober-Kandalovning oltita ichkilikboz hamrohi jazolanishi kerak. Avdiy bilan Grishan, Avdiy bilan Ober-Kandalov, Iso va Pontiy Pilat o'rtasidagi dialoglarning mohiyati haqiqat masalasidir. Ba'zilar uni himoya qiladi, kuch va jonni ayamay, uning mavjudligini isbotlashga harakat qiladi; boshqalar buni e'tiborsiz qoldiradilar. Iso va Avdiy haqiqat hamma narsadan ustundir va insoniyatning hayoti, intilishlari, erkinligi havodek zarur deya o'z qarashlarini ilgari suradi. Pilat va Grishan, Ober esa bo'sh so'z. Shuning uchun ular Iso va Avdiyga o'zlarining prinsiplarini yuklaydilar: "dunyodagi hamma narsani sotib olish mumkin", inson naslining taqdiri urushlar, nafrat, kuch va bir-birlarining zulmidan kelib chiqadi, deb hisoblaydilar. Ular Iso va Avdiy qalblarida yonayotgan olovni, ularning inson hayoti va dunyoni o'zgartirish haqidagi ajoyib g'oyalarini abadiy o'chirmoqchi bo'lishadi. Pilat, Grishan va Ober-Kandalov esa kuch, nafrat va zo'ravonlikni asosiy mezon sifatida ko'radi. Ruhiiy zaiflik yoki ma'naviy barkamollik insoniyatning ma'naviy tanlovi: haqiqat yoki zo'ravonlik yo'lida ekanligini belgilab bersa, mafkuraviy taziyqlar, rejachilik va byurokratik zo'ravonlik, siyosiy buyruqlarni mutlaq qonun darajasiga ko'tarish, tabiatga va inson erkinligiga bo'lgan befarqlik shaxsiy fojialarning ijtimoiy ildizini tashkil etadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki Avdiy Kalistratovning cheksiz idealizmi, o'z qarashida mutlaq qat'iyligi uni jamiyat bilan to'qnashuvga olib keldi. Qismatining fojiviy yakun topishiga sabab bo'lsada, "jamiyatning uyg'otish" dek sharafli maqsadi yo'lida sobit tura olganligi Aytmatov ijodining o'ziga xos eng yuksak cho'qqisi sanaladi.

⁶ Aйтматов Ч. Қиёмат. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – Б.96.